

PEETER PÕLD (12.VII 1878 – 01.IX 1930)
Tartu Ülikooli prorektor, pedagoogikaprofessor

USUPUHAUSTUS JA EESTI RAHVAKOOL

Eesti rahvakool on usupuhastuse kiriku laps. Selle rüpest tõustes on ta järk-järgult vabanenud oma sünnitaja hoole alt ja kujunenud viimaks asutuseks, mis iseseisvalt, oma enese sisemise seaduse ja nende ülesannete kohaselt areneb, mis riik temale peale paneb.

Foto

Piiskopimõis Tartu juures 1924. a.
(stud. F. Waldmann'i ülesvõtte, X – endise seminari koht)

1. Katoliiklikule keskajale oli üleüldse rahvahariduse mõte niihästi Lääne-Euroopas kui ka meie maal võõras. Ei nõudnud seda ei kiriku enese tarvidused ega selleaegne ühiskondlik kord. Et preester vahemehena Jumala ja inimese vahel seisis ja võhikule iseseisev tungimine ristiusu algallikasse, piiblisse, isegi keelatud oli, siis on arusaadav, et kirikul, nii palju kui asi temasse puutus, iseäralist huvi ei olnud oma hoolealustele õpetada muud, kui seatud kombeid pidama ja usutunnistust, Meie Isa ja Maarja tervitust (ave Maria) pääst lugema ehk paluma. Meie maal leidis isegi viimane nõue alles 15. aastasaja kiriklike uuenduspüüete ajajärgul suuremat tähelepanu ja nähtavasti ka siis ainult hoolt.

Tolleaegsetest seisustest vajasid erilist kooliharidust ainult vaimulikud ja väikene osa aadlist. Suurem osa rüütlitest oli elu jaoks tarvilikult ette valmistatud, kui nad oskasid hästi ratsutada, vehelda, ambu lasta, jahtida ja ujuda. Talupoeg aga, kes maa külge oli köidetud või täiesti orjastatud ja kes oma majapidamise toodetest kõik igapäevased tarvidused võis rahuldada, omandas kõik oskused ja teadmised kodus tööd tehes, puhtpraktiliselt. Selle tõttu olid siis ka vähemad keskaja koolid, nn katedraal- ehk toomkoolid ja kloostrikoolid, kõigepäält tulevaste vaimulikkude õpetamiseks määratud, ühtlasi kättesaadavad ka neile aadlivõsudele, kes vaimulikku seisusesse ei kavatsenud astuda.

Alles keskaja teisel poolel (13. ja 14. aastasajal) hakkas tõusev kodanikuseisus oma laste jaoks järjest areneva kaubanduse, käsitöö ja omavalitsuse nõudel asutama raadi- ehk linnakoole, parohiaal- ehk kihelkonnakoole (enamasti kirikute juurde), gildikoole jt. Nende ladinakoolide kõrvale ilmusid 14. a.-sajal, esmalt Firenzes ja Flandria ning Brabanti linnades, kus suur villatööstus oli tõusnud, emakeelsed lugemis- ja kirjutuskoolid laiematele kodaniku kihtidele. Need tegutsesid osalt linnade poolt ülalpeetavate õppeasutustena, osalt aga era-, nn "nurga-" ehk "kõrvalkoolidena". Sellest tüübist kasvas hiljem usupuhastuse mõjul välja üldine rahvakool.

Ka meie maal olid toom- ja kloostrikoolid kauemat aega ainsateks haridusallikateks. Vanemad neist näivad juba mõnikümmend aastat päälle sakslaste võimu kindlustumist tekkinud olevat, nagu toomkool Tartus, Pärnus, Tallinnas, milledest viimane veel praegu ajakohasel kujul edasi kestab. Aastal 1432 mainitakse esimest korda raadikooli Tallinna Oleviste kiriku juures. Samast ajast kuuleb ka saksa kirjutuskoolidest, mida kõrvalkoolidena taga kiusati. Maakoolidest aga ei leia meie kogu keskajast arusaadavalt jälgegi.

2. Katoliku ajaga võrreldes tõi Lutheri usupuhastus sootuks uued vaated mitte ainult usule, vaid ka rahvaharidusele. Lutherile oli rahvaõpetuse ja koolide nõue otseseks järelduseks tema usulis-kõlbelistest põhimõtetest. Veendumus, et inimene Jumala armust usu läbi õndsaks saab ja selle armu kuulutust ning kinnitust ise pühakirjast peab otsima,

sisaldas loomulikult tarbe teha piibel rahvale kättesaadavaks tema oma keeles ja temale võtmed ulatada kirja lugemiseks ning mõistmiseks, ja kuna Luther kõlbelise elu võimalust ei näinud mitte ilmast kloostri müüride taha põgenemises ja paastumises ning ihu piinamises, vaid oma kohuste täitmises perekonnas, elukutses ja riigis, siis omandas teadmine ja kooliharidus tema silmis ka selles mõttes teise väärtuse: see oli tarvilik "ilmaliku korra" alalhoidmiseks.

Juba oma kirjas "Saksa rahvuse kristlikule aadlile" (1520) osutas Luther koolide puudumisele, kus iga poiss- ja tütarlaps nii palju võiks õppida, et ta piiblit oskaks lugeda. Mõni aasta hiljem seadis Luther kirjas "Kõigi saksa linnade bürgermeistritele ja raeisadele" vanu kreeklasti ja roomlasti eeskujuks, kes suure tõsiduse ja usinusega oma poisse ja tüdrukuid lasknud õppida. Ta tunnistas tarvilikuks, et "kõigis paigus" loodaks kõige paremad koolid, mis kasvataksid mehi, kes võivad hästi valitseda maad ja rahvast, ja naised, kes oskavad hästi kasvatada lapsi, pidada peret ja maja.

Esialgu mõtles Luther "kõigis paigus" all küll üksi linna, kus kodanikelastele, niihästi poistele kui tütarlastele koolid pidi korraldatama. Sellejuures pidas ta silmas ladinakeelset õpetust, mitte emakeelset. Kuid Luther ei jäänud selle juurde peatuma. Oma "Saksa missas ja Jumalateenistuse korras" esines ta (1526) nõudmisega, et kogu rahva noorsoo ole usuõpetust antaks. Selleks minevat tarvis "põhijoonelist (grob), lihtsat, kohtlast ja hääd" katekismust, mida teatavatel aegadel või iga päev tarvidust mööda kantslist jutlustatakse ja kodus lastelt ja perekonnalt küsitakse¹. Ka peavad lapsed jutlustest, mis mitte katekismust, vaid piiblit käsitlevad, salme meelde jätma ja vanematele söögilauas üles ütleva. 1530. aastal avaldas Luther oma "Jutluses, et lapsi kooli peab saadetama" mõtet, et ilmalikul võimul kohus ja õigus on "üksikuid poisse kooliskäimisele sundida nende eneste hääks ja üldiseks kasuks". Kuigi meie mitte ütelda ei või, et Luther seega juba üldise sundusliku rahvakooli põhimõtet täielikult oleks väljendanud, siiski oleme õigustatud tõendama, et esitatud nõudmised oma arenemises viisid loogilise järjekindlusega üldise ja kõigile sundusliku algõpetuse loomisele.

Juba 1528. aastal tegi Melanchton "Juhatuskirjas kirikukatsujatele" Saksi Kuurvürstiriigis usuõpetuse ka olemasolevatele koolidele sunduslikuks. Selle tõttu tõusis linnades, kus saksa koolid olemas olid, noorsoo usuline õpetus hoopis paremale järjele kui maal, kus koolid puudusid ja õpetaja pahatihti õige suurt kogudust pidi valitsema. Et õpetajale alalist abi noorsoo õpetamises kindlustada, viis Lübecki kirikukord a. 1531 esimesena läbi nõudmise, et k ü l a k ö s t e r lastele kirikulaule ja katekismust peab õpetama. Sedasama määras ka terve rida kirikukordi, aastatel 1535-1570, ja nõnda teostati ka maarahva noorsoo jaoks avalik usuline õpetus.

Järgmine samm edasi tehti W ü r t e m b e r g i s. Selle riigi kirikukord aastal 1559 seadis, et väikestes küldes ja alevites, kus seni köstrikohad olnud, nende juurde saksa koolid avataks ja nendes koolides õpetamiseks kiriku ülemuse poolt ametisse seataks kõlbulikud ja eksamineeritud isikud, kes kirjutada ja lugeda oskavad ning noorsoole katekismust ja kirikulaulu võivad õpetada. Siin sulas seega puhtusuline köstrikool s a k s a k o o l i g a ühte, mis päälle usuõpetuse ka l u g e m i s t ja k i r j u t a m i s t, kui võimalik isegi r e h k e n d u s t pidi õpetama. Tarvitses veel ainult köstri ja kooliõpetaja kohustused kahe isiku vahel jagada, nagu see S a k s i k u u r v ü r s t i r i i g i kirikuk o r r a s a. 1580 s ü n n i b, kus on juttu otse "k o o l m e i s t r i s t" ja "k o o l i t o a s t", ja üldine rahvakool on vähemalt siin, usupuhastuse lähtekohas, põhimõtteliselt valmis. Usuõpetamise tarbest lõi kirik asutuse, mis päälle katekismuse ja kirikulaulu õpetas

¹ Lutheri "Väike katekismus" a. 1529.

praeguse algkooli põhioskusi: lugemist, kirjutamist ja rehkendust ja kus töötas eriliselt selleks määratud isik - "koolmeister".

Kool jäi küll veel kauaks ajaks edasi kiriku hoolde, aga tema korraldus nõudis juba nii suurt tähelepanu, et kirikukordade kõrvale kerkisid koolikorrad. Ajajärgkuloovaiks said nendest protestantlikes maades ja kogu haritud ilma rahvakooli ajaloos Weimari vürstiriigi koolikord a. 1619 ja Saksen-Gotha hertsog Ernst'i koolikorraldus, nn. "Schulmethodus" a. 1642. Weimari koolikord pani esimesena tegelikult koolisunduse maksma, kohustades õpetajaid ja koolmeistreid kõigis paigus kõigi poiste ja tütarlaste kohta 6-12-aastani "hoolikaid nimekirju" pidama, et ilmalik ülemus vanemaid, kes oma lapsi kooli ei saada, võiks sundida seda tegema. Hertsog Ernst'i koolikorraldus aga viis esimesena kooli õppekavasse ka mitmesuguste "kasulikkude, osalt loomulikkude, osalt ilmalikkude ja muude asjade tundmise", st kohustas kooli ka looduse, riigikorra, mõõtmiskunsti jm. tundmist õpetama. Ühtlasi seadis ta õpetuse aluseks põhimõtte, et kõike, mida võimalik näidata, peab õpilastele näidatama (vaatlikkuse printsiip). Nõnda sai teoks usupuhastuse algatusel ja tõukel esimene uue aja rahvakooli korraldus. Mis järgnev arenemine veel tõi, oli peaasjalikult selle täiendamine või laiendamine teistele maadele, mis siin teostatud.

Eelpool esitatust näeme, kui suurt osa Lutheri reformatsioon rahvakooli loomisel ja arendamisel tema emamaal, Saksamaal, etendas. Vaatame nüüd, kuidas kujunes usupuhastuse mõju rahvaharidusele, eriti rahvakoolile meie maal.

3. Nagu Saksamaal, nii olid ka kodumaa linnades senised ladinakoolid sunnitud usupuhastuse tulekul oma tegevuse lõpetama. Nii sündis Tallinnas, nõnda ka Tartus. Kuid mõne aasta pärast avati koolid uuesti, küll mitte endisel, vaid uuendatud kujul. Et Luther ja tema kaastöölised, kes ka meie maa linnadesse koolimehi soovitasid, endise skolastilise hariduse vastased olid ja humanistliku kooliuuenduse poole hoidsid, siis hakati uuendatud koolides klassikute lugemise, stiiliharjutuste ja ladina keele kõnede ning värsside loomise abil keelelise kujutuse kaunidust taotlema, selle juures rohkesti ruumi lubades ka kristlikule usuõpetusele. Saksa koolid, kust ka vaesemad linnakodanikkude kihid võisid haridust saada, jäeti nähtavasti hoopis kõrvale. Vähemalt teame Tallinnast, et siin Oleviste kiriku ladina kooli kõrval iseäralist saksa kooli ei peetud.

Niisamuti ei ole mingisuguseid teateid selle kohta, et eesti soost linnarahvale, kes neil aegadel umbes 1/3 linnade elanikkudest moodustas, ja kes varsti uue õpetuse poole hoidma hakkas, kooliõpetust oleks püütud korraldada. Kõige enam, mis tehti, oli vahest see, et eesti koguduste õpetajad linnades, kus neid oli (nagu näit. Tartus), pühapäeviti ja võib olla ka mõnel nädalapäeval, kirikukantslist katekismust õpetasid. Sellest tarvidusest tõusis siis raamat, nagu Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz Witte eestikeelne Lutheri katekismus, mis ilmub aastal 1554.

Maarahva hulgas oli usupuhastuse mõju hariduse mõttes esialgu veel väiksem. Uus õpetus ise tungis küladesse ülepea hiljem ja välispidisemalt, kui linnaeestlaste juurde. Talupoegade isandad, ordu ja piiskopide laenumehed, olid kaugelt tagasihoidlikumad uue liikumisega liituma kui linnad ja püüdsid isegi mõnda aega tema levimist takistada. Kui nemad viimaks kolmekümnendail aastail suuremal arvul evangeeliumi õpetuse poolehoidjaks said, siis võisid ka talupojad seda teha. Ometi seadis see muutus nemad esialgu usulise juhatuse ja õpetuse saamise suhtes veel halvematesse tingimustesse kui katoliku aja lõpul. Isandad keeldusid usu vahetuse järel preestreid ülalpidamast, millepärast need olid sunnitud kohtadelt lahkuma. Nende, kui ka rändavate munkade asemele, kes preestreid vaimulikus tegevuses seni olid toetanud, oli raske kohe tarvilikul arvul kohaseid, uut õpetust tundvaid ja rahva keelt mõistvaid isikuid leida. Laguneva riigikorra ja järjest kasvava omavoli tõttu ei püütudki igal juhtumil õpetajat ametisse panna. Sagedasti lepidi

otse sündmatute isikutega, keda söömingud ja joomapeod junkrute ja muude vabameeste juures enam huvitasid, kui jutluse pidamine ja kirja uurimine, ja kes rahva keelt niisama vähe oskasid kui katoliku preestrid. Kroonikakirjutaja Russow teab ajast enne Liivi sõda (1558) ainult "mõningast" juhtumist rääkida, kus mõisnikud oma kulul mõisates õpetajaid pidasid, kes eesti keelt tundsid ja igal pühapäeval talupoegadele ja perele katekismust õpetasid. Ka nimetab Russow eranditena mõningaid aadli naisterahvaid, kes õpetaja puudusel kirikute juures, "mitte ei häbenenud talupoegadele mõisas katekismuse 5 peatükki mitesaksakeeles ette lugeda ja neid jumalakartusele manitseda". Nii on arusaadav, et tuhande talupoja hulgas vaevalt üks leidis, kes Meie Isa palvet oskas, rääkimata katekismuse viiest peatükist.

Räägiti küll maa juhtivate meeste keskel, näit. 1556. aastal, gümnaasiumi asutamisest Pärnu, mis Eesti, Läti ja Kura lapsi ladina keeles pidi õpetama ja õpetaja ametile ettevalmistama. Oli isegi tuttav usuteadlane D. Chyträus selle juhatajaks ettenähtud. Kuid kavatsus jäi teostamata. Niisamuti jäi tagajärjeta üks algatus, mille jaoks ordumeister Fürstenberg "mitiesaksa rahvale" maal 1558. a. maksu peale pannud, nn. kooliraha, mis nähtavasti mingisugusele rahva huvides tarvilikule koolile pidi kindlama aluse panema. See raha olevat küll agarasti rahva käest sisse nõutud ja igaüks pidanud selle vastupanemata tasuma, kuid koolide heaks ei olevat sellest pennigi tarvitatud, sest kõik kulus Venemaaga samal aastal alanud sõja pidamiseks.

4. Ei olnud usupuhastuse ajajärk ise meie maal soodne rahvahariduse edendamiseks, temale järgnevad paar inimpõlve pakkusid selleks veel vähem võimalusi, Orduriik langes. Tema päranduse pärast veeres sõda sõja järel üle maa; sõja jälgedes käisid katkud ja näljahädad. Aastail 1582-1625 katsusid jesuiidid pääleli Liivimaal, Poola valituse toetusel, eeskätt talurahvast paljaks rüüstatud maakohtades ja linnaeestlasi, keda kodanike eesõigused ei kaitsnud, katoliku kiriku rüppe tagasi viia. Nad püüdsid evangeeliumi õpetajaid maakogudustest, kus neid veel oli, kõrvaldada, jutlusepidamist maarahvale keelata, viimati ka linnaeestlasi väevõimuga luteri kirikutest välja ajada, nagu Tartus 1618. Tartu kolleegiumis valmistasid jesuiidid, kooskõlas oma mujal maades tarvitatava taktikaga, arvatavasti ka eesti noormehi ette vaimuliku ametiks meie maal. Nad kandsid hoolt, et katoliku usu õpetamiseks rahva keeles hädatarvilikumad raamatud käepärast oleksid, mis otstarbel Johan Ambrosius Weltherus 1591 mitmed eestikeelsed raamatud välja annab ja Wilhelm Baccius 1622 rooma katekismuse Tartu murdes avaldab.

Ometi kuuleme neil aegadel mõnest katsest rahvale katekismuse õpetust anda ja tema noorsoole usuõpetuse kooli luua, nagu seda Saksamaal juba usupuhastuse aastasaja kestel korraldama hakati. See tähendab eelneva ajaga võrreldes teatavat edu.

Nii kohustas Eestimaa (1586) terve maa kirikute katsuja, Tallinna toomkiriku praost David Dubberch, kõiki õpetajaid pühapäeviti ja pühadel jumalateenistusel katekismust ette lugema ja vähemalt paastu ajal rahvalt kirikus seda küsima. Rootsi riigivõim, mille alla Eestimaa 1561. a. peale kuulus ja mis oma pärismaal rahvahariduse asjus kindlasti usupuhastajate radadel käis, andis temale nähtavasti selleks volitused ja käsu. Palju seda aga tõepoolest keset sõjarahutusi, mis Eestimaa alles 1617 lõppesid, teha võidi, selle kohta puuduvad andmed. Vististi ei võinud laastatud maal, kus kirikud varemetes seisid ja õpetajad enamasti puudusid, korrapäraselt rahva õpetamisest juttugi olla.

Usuõpetuse- ehk köstrikooli asutamisest on meil sõnumeid Tallinnast, mis sõdades puutumata jäi, ja Tartust, mis Poola võimu all 1582. aastast peale uuesti kosuma hakkas.

Tallinnas kutsus nimelt õpetaja G e o r g M ü l l e r, kelle jutlused on tähtsaks dokumendiks eesti keele arenemisloos, Pühavaimu kiriku juures ellu kooli, mis nähtavasti poistele katekismust ja kirikulaulu õpetas. Igatahes räägib Müller oma jutlustes sellest, kui kaunisti Pühavaimu kiriku "schole Poisit" laulavad, ja seab neid kogudusele eeskujuks, kes

“üppris Petsikesti ninck hullust” laulvat. Kuigi Tallinna olud kooli edasikestmiseks pärast Mülleri varajast surma iseäralisi takistusi ei oleks tohtinud teha, läks see ettevõtte ühes oma alustajaga hingusele juba a. 1608.

Sama saatus tabas lühikese kestuse järel Tartu Jaani koguduse eesti õpetaja Bartholo-mäus Gilden'i tegevust, kes umbes samadel aastatel eestikeelset kooli pidanud. Ka selle kooli kohta puuduvad lähemad teated. Kindel on ometi, et Gilden 1616. a. jesuiitide päälekäimisel Poola ametivõimude poolt Tartust minema kihutati, millega kool oma ukseid pidi sulgema. Muude selleaegsete nähtuste põhjal võime oletada, et kool oli vaimulikku laadi.

5. Kuna meie maal usupuhastuse kirik laiemate rahvahulkade seas alles Rootsi valitsuse all täielikult mõjule pääsis, nii võis ka rahvakooli mõtte ühenduses kiriku arenemisega vast Rootsi ajal pinda võitma hakata. Rootsi riik oli üks luterliku usu kindlamatest kantsidest. Tema kuningas ei olnud mitte ainult vägev usupuhastuse kaitsja katoliiklike vaenlaste vastu, vaid püüdis ka tõsiselt evangeeliumi tundmist rahva hulgas levitada. Sellejuures oli kool tarvilik abinõu, eriti Saksamaa eeskujul arenev rahvakool, mille korraldus niivõrd kirikuorganisatsiooniga seotud oli, et tema kujunemist on võimatu kiriku edenemisest lahus vaadelda.

Koguduse õpetajatele tehti vastavate määrustega kindlaks kohuseks igapäevased jumalateenistused kirikus, katsumised külates ja eramajades, kusjuures “noori kui vanu pidi küsitama, mis nad Jumalast õppinud, usuvad ja peavad, mittemõistjaid õpetama, teadjaid kiitma ja korraldusi tehtama, et need, kel majas ning külas hää Jumala tundmine, teisi kristlikust armastusest ja ilma kibeduseta õpetaks, kel sarnast teadmist mitte ei ole”. Praoste kohustati koguduste katsumistel koos koguduse eesotsas seisvate meestega nõu leidma, kuidas “suuremate kirikute” juures “saksa koolmeistrit ehk köstrit” ametisse seada, vähemate juures ühte talupoegadest, kes kõige paremini laulda ja paluda oskab, köstriks teha. Kõikide kirikutegelaste üle seati kindel kontroll. Praost pidi koguduseliikmetelt katsumisel pärima, kas õpetaja määratud ajal jutlusi peab, rahvale katekismust ette loeb nõnda, et lihtsad talupojad temale järele ütelda suudavad; kas tema lastelt ja noorrahvalt, kes esimest korda lauale tulevad, kodus ja kirikus katekismust küsib ja mahakuulutatavaid katekismuses eksamineerib. Ka pidi tähele pandama, kuidas üksikutel kohtadel härrased, valitsejad, rentnikud Jumalasse ja tema sõnasse suhtuvad, kas kirikute ja koolide juures seda teevad, mis tarvis jne. Kõik koolid niihästi maal kui linnas, kel oma iseäralisi kiriku- ja koolivalitsuse õigusi ei olnud, kuulusid konsistoriumi järelevalve alla.

Täienduseks nendele määrustele anti veel üksikasjalikumaid instruksioone selle kohta, kuidas katekismuse õpetust toimetada. Nii ilmus 1645. a. Eestimaa piiskopilt Jhering'ilt katekismuse kord, mis kirjutas õpetajatele ette pühapäeviti enne jutlust katekismust rahvale ette lugeda, ettelõetud tükki seletada, järgmisel pühapäeval lauarahvalt küsida, pärast jutlust aga noorele rahvale katekismust ja pihisõnu “sisse tuupida”. Köster, kelle ametisse seadmist ka Jhering nõudis, pidi seni, kui õpetaja altariruumis pihirahva juures tegev oli, eeskirikus lugema ning küsima.

Katekismuse õpetusega ühenduses võeti ka lugemise õpetamine päevakorda. 1641 andis Jhering esimese eestikeelse aabitsa välja. Oma katekismuse kavas nõudis ta selle tarvitusele võtmist mõisates ja külates. Ka oli sel ajal Stahli “Kodu- ja käsiraamat” (1634) olemas, mida lugemise õpetamiseks võidi kasutada.

Kuid kõigil neil püüetel oli läbiviimiseks rohkesti takistusi ees. Eelmiste raskete sõdade poolt maa majanduselule löödud haavad ei paranenud nii ruttu, et isandad suuremaid kulusid oleks tahtnud kanda. Mõisnikud ja mõisarentnukud ei näinud sedagi hea meelega, et talupojad paari penikoorma taha kirikusse lähevad. Nad leppisid, et tööjõudu hoida, õpetajatega kokku, et need abikirikute juures 3-4 nädala tagant jutlust peaksid, nagu

Kokenhuseni õpetaja F. G. Rehehusen ühes aruandes seda jutustab. Õpetajad omakorda jutlustasid rahvale kõrgeist asjust nii puudulikus keeles, et keegi nende mõttest aru ei saanud. Nad olid hooletumad kodudes käima, mis koguduse suuruse ja halbade teede juures oli tõepoolest raske.

Võiks ütelda, et kohustused, mis neile kirikukorras pääle pandi, liiga Rootsi olude kohaselt olid mõeldud, kus kogudused väiksemad. Mis puutub talupoegadesse, siis need nägid katekismuse õppimises ainult orjust. Iseäranis ei meeldinud neile kodused katsumised. Sellepärast juhtus sagedasti, nagu Rehehusen teatab, et kui õpetaja külasse tuli, kogu noorsugu metsa jooksis, kuna vanad inimesed vastamast keeldusid, seletades, et neil võimatu olevat vanul päivil Jumala sõna õppida, kui nad seda noores eas ei ole teinud.

Mõjuvamaks põhjuseks, miks asi ei edenenud, tuleb küll arvata asjaolu, et kiriku juhtivatel organitel küllalt autoriteeti ei olnud, et oma nõudmisi läbi viia. Rüütelkonnad, kes maa asju ajasid, tuginesid oma eesõigustele ja ei tahtnud endid ja oma liikmeid millekski kohustada. Konsistooriumide ja sinodite järjest uuendatud sooviavaldused, et köster ehk kooliõpetaja (praeceptor) igasse kihelkonda ametisse seataks, lükati tagasi kord ettekäändega, et õpetajate ülalpidamine iseenesestki juba kulukas on, mispärast kedagi sundida ei saa uusi koormaid kandma; kord lubati, kui kusagil kiriku juures "vanu köstri maid" leidub, need köstri palkamiseks määrata. Kuid tegelikult ei leitud neid maid, sest need olid usupuhastuse tulekul mõisate külge liidetud.

Oli tarvis ühte rüütelkonna organit, mis ühes hoolekandega kiriku varanduste, sissetulekute ja hoonete eest, ka koolide majandusliku külje eest hoolitsemise oma peale võtab ja aadlile otsemini juurde pääseb, kui kiriku võimukandjad. See loodi nn ülemkiriku eestseisjate ametina. Juba aastal 1650 esitas kindralkuberner Magnus Gabriel de la Gardie Liivimaa maapäevale otsuse, kus ta igas maakohtu piirkonnas ühe maanõunikkudest (landraatidest) ülemkiriku eestseisjaks määras. Järgmisel aastal andis kuberner Erik Orenstjerna Eestimaa kirikueestseisjate eeskirjad. Kuid alles 1668. a. maapäeva otsuses sai see korraldus Liivimaal kestva aluse ja pandi lõplikult 1671 kuninganna Hedwig Eleonora kinnitusega maksma.

Ülemkiriku eestseisja amet seisis koos ühest landraadist, ühest vaimulikust liikmest ja ilmalikust kaasistujast. Temale allusid kohtadel kirikukonvendid, mis 1675. aastal kogu Rootsi riigis maksma pandud "preestrite privileegiumi" nimelise seadusega ellu kutsuti. Konventidesse kuulusid kahe kiriku eestseisja juhatusel kihelkonna piirides elavad mõisnikud ehk nende asemikud, koguduse õpetaja ja talurahva esindaja, kirikuvõõrmündrid. Seega olid loodud asutused, kes kohtadel selle järele pidid valvama, et kiriku ja kooli asjus pealepandud kohustused täidetak, ja otsekohe igale mõisnikule neid kohustusi meelde võisid tuletada.

Tõepoolest näibki selle tagajärjel vähemalt köstrite arv tõusma hakkavat. Sest kui 1668. ja 1669. a. kirikukatsumistel Liivimaal ainult üksikuis paigus köstreid leidis, siis 1680. ja 1683. a. visitatsiooni andmete järgi oli Tartu-Võru piirkonnas 25 kihelkonnast ainult veel 4 ilma köstrita. Teine küsimus aga on, missugused olid need köstrid ja nende võimed. Katsumise protokollide järele ei osanud 21 köstrist 3 lugeda; kirjutada võisid 8; 3 armastavad "lakkuda". Koolimajad puudusid pea igalpool. Köstrid elasid õpetaja saunas või mõnes viletsas hurtsikus. Õpetati ette üteldes ja korrata lastes katekismust, lugemisest oli vähe juttu.

Võib olla, et lugemist osati rohkem linnades, sest Tartus näit. töötab 1649. a. saadik kuninga kulul asutatud kool rootsi, soome ja "mitte-saksa" poistele, mille kooliõpetaja "eesti" ja "mitte-saksa" keelt oskas. Pärnus seadis raekogu 1669. a. eesti koguduse köstriks Christian Kusmanni Helsingist (mitte Helsingi) kindla tingimusega, et ta eesti noorsugu peab informeerima, st õpetama. Maalt on varasemad sõnumid järjekindlana lugemise

õpetuse kohta 1678. aastast, kus katsumisel üks kihelkond kõstrile peale maa ka viljamaksu pakkunud, et ta selle eest lapsi lugema õpetaks.

Suurem elavus tuli lugemise õppimisse *Bengt Gottfried Forseliuse* algatusel ellu kutsutud ja alguses nähtavasti eraviisil, hiljem kroonu abil ülalpeetud "koolmeistrite koolist". See kool asus Tartu lähedal Piiskopimõisas (1684). Siia kogunes nelja aasta jooksul, mil ta tegutses, ligi 160 õpilast, keda Forselius ise väsimatu hoolega õpetas. Edukama õpetuse huvides andis Forselius välja uue aabitsa parandatud keeles ja kirjaviisis, võttis senise veerimise meetodi asemel hääldamise-meetodi tarvitusele. Kui Forselius 1688 Läänemere lainetes hukkus ja kool hingusele läks, jäid tema ettevalmistatud mehed lugemisoskuse laialilaotajaiks ja koolide asutamine kestis edasi, mille kandjateks olid Tartumaal Sangaste praost Rauschert ja Laiuse praost Brockmann. Juba 1688 loeti Forseliusele saadetud aruannete järgi Tartu-Võru praostkonnas 18 kooli, Põhja-Tartumaal 11, Pärnumaal 9, peale selle üksikuid koole mitmes kodumaa nurgas, kokku umbes 1000 õpilasega.

Ometi puudus kõstrikoolidel kindlam alus, nii kaua kui maapäevad nende ülalpidamise üksikute kihelkondade ja mõisnike hea tahtmise asjaks jätsid ja sunniabinõude vastu seisis. See kestis seni, kuni "talupoegade kuningas" Karl XI hakkas mõisate ja maadeõigusi, mis vanasti laenumaad olnud, revideerima ja neid riigile tagasi nõudma, ning Eesti- ja Liivimaa maksvat korda kindla käega Rootsi riigis üldmaksvate seaduste alla painutama.

Üks sarnastest seadustest, mis ka meie maal jõusse pidi astuma, oli Karl XI väljaantud *kirikuseadus*. See seadus määras evangeeliumi-luterliku usu muutmata Ausburgi usutunnistuse järgi riigiusuks ja nõudis kõige kindlamalt terve rahva õpetamist selles usus. Kõrvalepõiklemata pidid õpetajad pühapäeviti kantslist katekismust ette lugema ja seletama ning rühmade kaupa kogudust selles eksamineerima. Ilma katekismust tundmata ei tohtinud keegi abiellu astuda, vaderiks hakata ja muid koguduse liikme õigusi tarvitada. Õpetajad olid kohustatud kindlaid nimekirju pidama, kuhu kõigi mõisate ja üksikute talude nng majade kaupa üles tähendati – kaugel igauks usuõpetuses on. Need nõudmised, mis endise katekismuse korra kõvendamist tähendasid, ei olnud sellisel määral ilma lugemisoskuseta täidetavad. Sellepärast pidid õpetajad usinusega selle järele valvama, et "lapsed, sulased ja tüdrukud raamatutest *lugema* õpiksid ja seda, mis Jumal omas pühas sõnas käsib, oma silmaga näha võiksid". Lugemise ja peatükkide katsumise otstarbel tuli õpetajal käia majast majasse, "nii kui see mõlemale poolele kõige hõlpsam". Ka määras seadus kõstrile õpetamise suhtes suuremad ülesanded: ta pidi niivõrd õpetatud olema, et *lugeda, laulda ja kirjutada* oskas ja koguduse noorsugu neis asjus võis õpetada. Teiste sõnadega: kõstri ametiga ühendati kindlasti ka kooliõpetaja kohused. Ta pidi haridust pakkuma, mille tarvidus enam mitte üksi usulistest huvidest ei olnud tingitud, vaid ka tema üldisest elulisest väärtusest.

Esialgu aga leidis uus seadus Liivi- ja Eestimaa rüütelkonnalt vastuvaidlusi, mistõttu ta alles mõne aasta järel tingimisi ja 1694 lõplikult maksma võis hakata. Ometi olid tema ilmumisega need sihid selgesti ära tähendatud, kuhupoole kuningas rahva hariduse asjus püüdis. Selle põhjal esitas kindralkuberner *Jakob Joh. Hastfer* 1687. a. Liivimaa maapäevale nõudmise, et nii linnas kui ka maal kihelkondades talurahvale koolid asutataks, veel samal aastal kirikute juurde koolimajad ehitataks, koolmeistrile koolimaa antaks ja talupoegi sunnitaks oma lapsi kooli saatma. Kuningas ise oli kroonu ja kroonu kätte võetud mõisates sellega algust teha käskinud. Nüüd ei jäänud maapäeval muud üle, kui nõus olla. Ta otsustas 1. oktoobril, et igas kihelkonnas kõster ametisse seatakse, kes ühtlasi kooliõpetajaks võib olla ja iga kiriku juurde koolimaja ehitataks. Kus kõstrimaad ei ole, seal pidid kiriku eestseisjad ühes kihelkonna junkruteaga temale palka muretsema.

Selle otsusega tehti kõstrikooli asutamine kõigile Liivimaa kihelkondadele sunduslikuks. Samalaadse otsuse tegi paar aastat hiljem ka Eestimaa rüütelkond. Tõuke selleks andis

sinod, kes piiskop Gerthi palus Stockholmis samme astuda, et ka see provints Liivimaa eeskujul koolid saaks. Gerth kandis asja kuningale ette ja see andis kuberneri kaudu oma soovi maapäevale teada, mispeale 1690. aastal vastav otsus järgnes. Siin kohustati kihelkonna mõisnikke kooli asutama ja koolitoad akendega ehitama. Köstrid kästi seal, kus nad kooli pidada oskavad, ametisse jätta, mujal aga uued määrata, kes mõlemaid ameteid suudavad pidada. Õpetajad ei tohtinud neile muid ülesandeid päale panna, kui seda, mis amet nõuab. Ometi pidi mõisnikele lubatud olema seal, kus kiriku juures köstrimaad ei ole, kooli oma heaksarvamist mööda korraldada (nach ihren Gutbefinden anzulegen). Sellega anti võimalus kui mitte asja edasi lükata, siis vähemalt kõiksugu asutusi luua, mis küll kooli nime kandsid, kuid seda tõeliselt ei olnud. Selle tõttu tekkis siis Eestimaal, kus mõisate riigile võtmine vähemal määral läbi viidi ja aadel sellepärast enesekindlama tundis olevat kui Liivimaal, ka vähem koole.

Aga isegi Liivimaal ei läinud koolide asutamine nii kiirelt, kui oleks oodata võinud. Maapäeva otsus pidi küll täidetama, kuid ikkagi püüti viivitada ja poolikute abinõudega läbi ajada: kord ei saadud koolimaja ehitusmaterjali kokku, kord puudus kooliõpetaja-köstri palk jm. Konsistoorium ja sinodid ei andnud järele, kindralkuberner valvas energiliselt asja käiku. Tartu sinod töötas näit. 1690 mitte enne rahule jääda, kuni "igas paigas sarnane kõrge Jumala tegu sisse seatud ja kõigist taludest, kus lapsi leidub, mõningad õpetusele toodud". Kindralkuberner tuletas mitmel puhul maapäevale meelde, et "mõnel pool ennem vähe, teisel midagi tehtud ei ole ja koolide külge kättki ei olevat pandud" ja nõudis kord pehmemalt kord valjumalt määruste täidesaatmist. Sellest hoolimata olid veel 1694. a. mõned kihelkonnad ilma kooliõpetajata ja koolita.

Lõpliku kindluse sai köstrikool Liivimaal alles siis, kui kuningas igale kooliõpetajale Liivimaal 174 adramaad (1693), Saaremaal 172 adramaad kiriku läheduses, hea koha peal käskis anda (1695). Sellega oli köstri ülalpidamise küsimus lahendatud. 1694. a. kaotas Karl XI Liivimaal maavalitsuse tema senisel kujul ära, piiras maapäeva õigusi, kaotas landraatide ameti, millega ka ülemkiriku-eestseisja amet lõppes. Hoolekanne koolide majandusliku külje eest läks nüüd kroonumõisate valitsuse kätte, kes oma ametnike ja mõisarentnike kaudu asju toimetas. Rentnikud pidid selle järele valvama, et talupojad lapsi kooli saadavad ehk muidu neile palveid ja ristiusu peatükke õpetavad. Nad pidid koolimajade ehituse eest hoolt kandma, eriti selle eest, et talupojad oma osa selles töös ära teeavad. Kui nüüd veel asi kusagil korras ei olnud, näit. koolimaja üles ehitamata, koolimaa kõlbmatu ja koolmeistri ülalpidamiseks puudulik, siis oli tegemist ainult ametnike ja rentnike hooletusega, keda kergesti vastutusele võis võtta.

Selle põhjal võime oletada, et Rootsi aja lõpuks Liivimaal küll igas kihelkonnas köstrikool oli, kus lugemist, katekismust ja laulu õpetati, ja et katekismuse õpetuse sundus tervele rahvale läbi oli viidud. Eestimaal oli koole ühes maakonnas rohkem, teises vähem. Peale köstrikoolide leidis vististi mõlemal pool ka üksikutes valdades, resp. mõisates koole, nagu neid Eestimaal näit. Hageris, Peetris, Haljalas, Harju-Jaanis olnud. Missugused need olid, selle kohta andmed puuduvad.

On väidetud, et köstrikoolid olid surnult sündinud lapsed, osalt sel põhjusel, et nendes käimine mitte sunduslik ei olnud, osalt kauguse pärast küladest ja talurahva vaesuse pärast, kes pikemaks koolisviibimiseks ei suutnud lapsi tarviliku leivaga varustada. Kuigi mõnel pool ainult 4-5 last kooli kogus, siiski peab tunnistama, et nende mõju õige suur oli. Lapsi saadeti kooli küll võrdlemisi vähe, aga need, kes seal käinud, said teistele õpetajaiks. "Eesti hulk on minu meelest", hüüab Rauschert, "nagu sööt, mis hääd vilja kannab, kui võsa maha raiutakse ja välja juuritakse. Kui teised seisused mitte virgad ei ole, jooksevad neist talupojad Jumala sõna tundmises aegamööda ette". Õppimise himu on paljude juures suur. "Karjased käivad loomade järele ja loevad raamatut" ütleb Rauschert. Kes lugemise kätte

õppinud, õpetavad seda teistele eraviisil edasi. Teatavat osa etendavad siin ja seal töövõimetud kerjajad, kes lugemiskunsti edasiandmisega talust talusse, külast külasse käies oma ülalpidamist teenivad. Eestimaalt teatatakse talupoegadest, kes linnast poisse maale võtavad, et oma lapsi õpetada lasta. Vististi hakkab ka *ema*, kes lugemise saladuse omandanud, juba nüüd selle oskuse edasiandjana toimima.

Et tööl tagajärjed ei puudunud, seda tõendavad teated üksikutest kogudustest. "Palamusel tulevad lapsed iga pühapäeval oma raamatutega kirikusse ja laulavad ühes kogudusega vahvasti". Sama kuuleb Nõost (1691). Madisel oskab 1694 üle 200 talupoja lugeda ja koraale laulda. Kuusalus loevad 1698. aastal pea kõik noored mehed ja tüdrukud, ehk seal küll ühtegi kooli ei ole: nad on seda üksteiselt õppinud. Olgugi et need juhtumised eeskujulikumat on, siiski iseloomustavad nad küllalt tolleaegsete hariduspüüete edukust.

Nõnda pani Rootsi valitsus, teostades usupuhastuse aateid, meie maal aluse rahvakoolile ja lõi eeldused selleks, et rahvas ise võis pühakirja tungida, laulu- ning palveraamatutest hingekosutust ja katekismusest oma usu põhitõdede üle selgust otsima hakata. Usupuhastus võitis seega kindla aluse. Evangeeliumile avanes otse tee rahva südamesse ja ta võis laiemalt ning sügavamalt oma elu ümberkujundavat mõju avaldada kui seni, kus teda ainult pühapäeviti kirikutes õpetati. Ühtlasi avati rahvale uks ka ilmalikule haridusele ning teadmisele, mida aga esialgu raamatute puudusel tarvitada ei saadud.

Kuid veel ei olnud rahvakool kaugeltki see, mis ta usupuhastuse mõttes pidi olema ja milleks ta loodi. Kulus veel mitu inimpõlve, enne kui ta üleüldiseks ja sunduslikuks sai, nõudis veel enam aastaid, enne kui ka "ilmalikkude asjade" õpetamine talle ülesandeks tehti.

6. Põhjasõda hävitas suure osa rahvast, purustas lausal maal pea kõik, mis Rootsi ajal vaevaga oli üles ehitatud: rahva jõukuse, kiriku ja koolid. Tuli Vene valitsus, uuendas mõisnike vanad õigused ja andis talupoja oma isanda võimu alla suuremal määral, kui seda kunagi varemalt meie maal nähtud. Isand pani esialgu, et laastatud majapidamist korda seada, siis juba harjunud kasupüüdes orjale järjest uusi koormisi pääle; ta võis temalt tervet tööjõudu ja kogu varandust enesele nõuda, ilma et keegi seda temale oleks võinud keelata.

Rootsi kirikuseadus oma usuõpetuse nõudmisega ja köstrikooliga jäi küll maksma. Ka ülemkiriku-eestseisja amet uuendati Liivimaal. Kuid koolide uuesti ülesehitamisest ei tahetud esialgu üleüldiselt midagi teada. See jäeti iga kihelkonna ja mõisniku oma asjaks. Ei või ütelda, et õpetajad ja superintendendid, konsistooriumid ja sinodid asja vastu huvi ei oleks tundnud. Näib koguni, et Rootsi aja traditsioonid nende keskel edasi mõjusid. Aga nendel puudus respekt, puudus võim: nad olid täiesti ärarippuvaks tehtud maapäevast ja aadlist, kelle häätahtele ainult võidi apelleerida. Koguduste katsumistel, mida kaunis sagedasti korraldati, leitakse, et koolid puuduvad, koolimajasid ei ole, koolimaad on ära võetud, vähesedki ametisolevad kooliõpetajad nälgivad ja kõrvaltööd teevad, lapsed koolis ei käi jm. Konsistooriumid ja kindralsuperintendendid juhivad sellele maapäevade tähelepanu, teevad uuendusi ja parandusettepanekuid, aga need lükatakse 40-50 aasta jooksul nii Liivi- kui ka Eestimaal järjekindlalt tagasi, või edasi järgmise maapäevani.

Ainult Saaremaa rüütelkond näib vastutulelikum olevat. Ta lubas 1730 superintendent Metzoldile, kes tema abi palus, hoolt kanda, et kogu talurahvas kirikusse katsumisele läheb ja kõik lapsed kümnendast eluaastast alates kooli saadetakse. "Kes veel mitte mõisas päivi ei tee, peab kooli minema. Kes koolile vastu paneb, langeb rahatrahvi alla ehk pannakse kirikupakku". Selle tagajärjel kuulub Saaremaalt rõõmustavaid teateid rahva lugemisoskuse üle. Ansekülas võivad leerilapsed 1730-44 kõik peale kuue raamatust lugeda. Kuid ka saartel muutub pärispõlv järjest kibedamaks. Selle tõttu hakkab kooliasi tagurpidi minema ja langeb 18. aastasaja keskpaigas veel madalamale kui mandril.

Missugune koolide seisukord suurmaal kuni nimetatud ajani oli, seda tõendavad 1736. ja 1750. a. katsumiste andmed Liivimaalt ning Eestimaa sinodi seletus 1751. a. Nimelt leiti 1736. a. terves Liivis 119 kihelkonna kohta nimepidi 108 kooli 1300 õpilasega, 1750. aastal mitte rohkem. Eestimaa kohta konstateeritakse 1751. aasta sinodil, et külakoolid selles mõttes olemas olevat, et üks laps teist ja õpetaja kedagi lugema õpetab, kes teisi külas edasi õpetab, aga kihelkonna koolidega olevat lugu igal pool paha. Talupoeg on vaene ja ei või lapsele kooli jaoks leiba muretseda; paljudes kohtades puudub koolimaja, kooliõpetaja, tema palk jm. Ainult mõnes kohas olevat juba peened asutused. See oli seal, kus väheinimlikul ajal inimlik mõisnik kooli eest hoolitses. Leidus ka kihelkondasid, kus mitu kooli olemas. Nii oli neid Rõuges 1736 tevelt kuus, Harju-Jaanis töötasid 1739/1740. talvel mitte vähem kui 8. Ometi ei olnud neil mõisa-, küla- ehk vallakoolidel, mille ülalpidamine mitte sunduslik ei olnud, püsi: nad tõusid ja kadusid mõne aastaga.

Neis tingimustes langes pea terve hool rahva õpetuse eest kiriku peale, kes kirikuseadusele tuginedes koguduse katsumiste ja loetuste kaudu seda püüdis läbi viia. 1735 tuletati Eestimaal käsku meelde, et kes noortest inimestest lugeda ei oska, seda armulauale ei võeta. Nii sunniti neid, kes lugeda ei osanud kaks-kolm ja isegi neli korda kiriku juurde õpetusele tulema. Ka pruutpaarid pidid õpetaja juurde loetusele ilmuma ja saadeti tagasi, kui nad lugeda ja 5 peatükki ei osanud. See Eestimaa eeskuju leidis ka Liivimaal järeltegemist ja 1739. a. kirikukatsumise korras nõuti siin, et kõik armulauaealised poisid ja tüdrukud enne lauale pääsemist peavad tingimata mõne aja köstrikoolis käinud olema. Kes lugeda ei osanud, seda ei võtnud õpetajad leeri ja nad pidid poole aasta pärast leerile ettevalmistavast õpetusest köstri juures osa võtma tulema. Nõnda kujunesid Liivimaal köstrikoolid enam *leerikoolideks*, kus 16–18-aastased õppisid, kuna 10–16-aastased sinna harva tulid ja üleüldiselt kodus õpetust said.

See kõik oli hädaabinõu, et usuõpetuse ja lugema õppimise põhimõtet mitte ohvriks tuua. Pikapäale aga ei võidud nõnda edasi saada. Mõisnikele ei meeldinud see, kui noort tugevat tööjõudu leeri või selle eelõpetuse pärast mitu korda pikemaks ajaks kiriku juurde nõuti, talupoeg aga, kes viimse üdini väljakurnatud, tundis seda otse karistusena. Ka kirikuõpetajatelt nõudis see palju vaeva ja mõnigi jättis oma kohused hooletusse. Oli tarvis kooli rahvale lähemale tuua, külasse enesesse, ja mõisat tema ülalpidamisele kohustada. Siis võis loota, et suurem osa rahvast juba lapsena lugema, laulma ja katekismust peast ütlema õpib.

7. Aga nagu Rootsi valitsuse ajal, nii läks ka nüüd kindlat tõuget ülevaltpoolt tarvis, et sellekohased kalevi alla maetud uuenduskavatsused tõsiselt arutusele võeti ja asi liikuma hakkas. Selle tõuke andis Katariina II, kes Baltimaade talupoegade seisukorra vastu huvi tundis ja kindralkuberner krahv *George Browne*'i kaudu nende seisukorra kergendust kui ka koolide järje tõstmist nõudis. Küsimus tuli kõigepealt Riias maapäeval 1765 päevakorrale. Kuna Liivi maapäev talurahva põlve parandamise suhtes tagasitõrjuvale seisukohale asus, oli ta valmis kooli asjus valitsuse soovidele vastu tulema. Juba varemalt oli ülemkonsistorium kindralsuperintendent Zimmermanniga eesotsas kava välja töötanud, kus mitte ükski köstrikoolid, vaid ka mõisakoolid olid ette nähtud. Selle põhjal võttis maapäev vastu otsuse, mille järgi talupojad, kes suudavad omi lapsi ise õpetada lugema ja väikest katekismust tundma ja ka õpetajalt sellekohase tunnistuse saanud, õigustatud on oma lapsi kodus õpetama. Kus aga lapsi on, kelle vanemad sellega toime ei saa, seal peab iga maaomanik, kelle mõis üle 5 adramaa, oma mõisa suuruse järgi ühe või 2 inimest leidma, kes hästi lugeda oskavad ja ristiisku tunnevad, ja laskma neid talulastele õpetust anda.

Need "kodukoolid" asuvad mõisas, kus aga selleks ruumi ei ole, – mõnes talus. Õpetus algab mardipäeva paiku ja lõpeb lihavõtte ümber. Mõisatele, mis alla 5 adramaa, jääb

vabaks lapsi köstrikooli saata. Köstrikoolis võib ta neid edasi õpetada, kes "talupojakoolis" lugemise ja katekismuse omandanud, tingimusel, et õpetaja ja mõisnik seda tarvilikuks peavad. Kooliõpetajalt võeti tasuks tema vaeva eest osa mõisaorjust ja makse maha. Kui palju, ei määratud mitte lähemalt.

Uus määrus seadis kooliskäimise üle kindla kontrolli, mis õpetajate hooleks jäi. Need pidid nimekirju pidama laste kohta, kes olid kohustatud kooli minema, ja nende nimekirjade järgi tuli mõisahärradel selle eest muretseda, et koolikohustuslikud lapsed tõepoolest koolis käisid. Tegelikku valvet selle üle toimetasid mõisnikud talupoegadest kirikuvõõrmündrite kaudu, kes iga nädal kooli pidid katsumas käima ja puudumistest härrale teatama. Kodus õpetatud lapsi katsus õpetaja iga aasta lihavõtte paiku, talupojakoole aga pidi ta esialgse kavatsuse järgi vähemalt kord kuus revideerima – hiljem vähendati seda kohustust, kuna köstrikoolid tema ja kirikueestseisja ühisele ülevaatusale allusid. Nii õpetaja kui mõisaomanik saatsid järjekindlalt, kuid lahus, kirikueestseisjale ja ülemkirikueestseisja ametile aruandeid. Leidis viimane nende läbivaatamisel kooli järelevalves hooletust, siis pidi ta, kui süü mõisnikul oli, selle tähelepanu asjale juhtima, oli süü aga õpetaja juures, siis seda tarvilikul kohal teatama ja süüdlase karistamist nõudma.

Neid eeskirju täiendas kindralkuberner oma 1774. a. instruktsioonis ülemkirikueestseisja ametile veel selles osas, et mõisaid, kes koolimaja ei ehita, ülemkirikueestseisja amet 50 rublaga kiriku laeka heaks võis trahvida.

Selle *mõisa-, küla- ehk talupojakooli* korraldusega pandi Liivimaal kui just mitte kooliseadus, siis *üldine laste õpetussundus* maksma: vanemaid kohustati erandita lapsi kodus lugema ja katekismuse 5 peatükki õpetama või neid kooli saatma. Mõisahärrale aga tehti sunduseks oma talupogadele kool asutada, kui oli lapsi, keda vanemad õpetada ei suutnud.

Esialgu võis selle tagajärjel koolide asutamise hoogustumist märgata. Kuid juba 1785-1787 maapäeva poolt korraldatud katsumistel tuli ilmsiks, et koolid pahatihti olid hooletusse jäetud või kogunisti kadunud. Koolmeistrid olid ametiks kõlbmatud; kooli peeti mõisa rehes, kus õpetus alles pärast uut aastat võis alata, kui rehepeks oli lõpetatud, talumajades, saunades, Nõo Ropkas isegi Külitse kõrtsi rehes. Sellepärast nõudis kindralkuberner Browne valitsuse patendis 1787 uuesti määruste täitmist, korralike kooliõpetajate ametisse seadmist jm. Mõisahärradelt oodati käsus, et nad päris vaeste laste hädalikumaks ülalpidamiseks omalt poolt vabatahtlikult kaasa aitaksid. Määruste tähelepanemata jätmise eest ähvardati rahatrahviga nii õpetajaid kui ka mõisahärrasid.

Kui palju sellel käsul tagajärgi oli, selle kohta andmed puuduvad. Igatahes aga ei eksi meie mitte, kui väidame, et koolide asi edasi kiratsema jäi; sest teated uue, 19. aastasaja algusest ei ütle midagi paremat.

Mis puutub Eestimaasse, siis soovitas kindralkuberner Browne ka selle rüütelkonnale külakoolide asutamist. Aga maapäev leidis 1768. a., et "talupoegade koolid juba mitmel pool õnnistatud alguse võtnud, ja olevat loota, et nad üleüldiseks saavad, mille kohta keegi vastakust ei näita". Kui vähe see optimism põhjendatud oli, näitab asjaolu, et Browne samal ajal kui Liivimaalt (1787) ka Eestimaa rüütelkonnalt tunduvalt suuremat hoolt koolide eest pidi nõudma. Rüütelkond vastas, et külakoolid suuremalt jaolt juba sisse seatud, palus siiski valitsust nende asutamist üksikute mõisaomanike heaksarvamise asjaks jätta ja mitte kedagi kohustada iseäralisi koolimaju ehitama. Järgmise aasta novembrikuul teatas kuberner oma aruandes kindralkubernerile, et talurahva koolid mõisates nüüd "hääs, otstarvetele vastavas seisukorras olevat; keskelt läbi olevat neid sama palju kui mõisaid, mõnes suuremas mõisas leiduvat enam kui üks, peale selle iga kiriku juures köstrikool rahvale, kus noorsugu eksamineeritakse ja õpetaja poolt sellele järgnevas leeris pühaõhtusöömaajale valmistatakse".

Et see teade tõsioludega täiesti kooskõlas ei olnud, või kooli mõiste igasugustele lugemise õpetamise võimalustele laiendas, tunnistavad kirikukatsumiste andmed aastaist 1784-1798, mida õige usutavaiks peetakse. Neist selgub, et Eestimaal nimetatud aastail 18 kihelkonnas ülepea ühtegi külakooli ei olnud, teistes üksikud ja ainult Ridala, Nissi, Kadrina ja Jõhvi kihelkonnas igal vallal, Hageris 1787 ja Kullamaal 1790 isegi igal külal oma kool oli. See asjaolu oli vististi põhjuseks, miks maapäev viimati aastal 1803 otsustama pidi, et igas mõisas, kus talupojakooli ei ole, see veel käesoleva aasta jooksul tuleb avada.

Kõige hiljem võeti asi, jällegi Browne'i pealekäimisel, Saaremaal käsile, kus 1783. a. maapäev otsusele jõudis, et tervel maal tuleb külakoole asutada ja lapsed õpetada, kuni nad selgesti loevad ja katekismust mõistavad. Talupoeg, öeldi maapäeva otsuses, kelle kirikueestseisja ja õpetaja selleks ametisse panevad, et tohi sellest mitte keelduda. Talle jäetakse palgaks 2 hobuse tööpäeva maha, mis aga mõisale need talud peavad tasuma, kelle lapsed koolmeister õpetab. Ka köstrikoole asutamist nõudis maapäev. Õpetajaid kohustati vähemalt kord kuus koole katsuma.

Nähtavasti aga ei olnud neil otsustel suuremat edu, kui vastavatel määrustel Liivi- ja Eestimaalgi; sest pärisorjuse olud lubasid Saarel niisama vähe midagi kindlamat ja paremat luua, kui mandril. Ainult pärisorjuse lõpetamine ja uue õigusliku korra maksmapanek, mis võimaldas rahval ise oma hariduslike tarviduste eest hoolitsema hakata, võis siin muutust tuua. Aadlil, kelle käes oli küll võim ja varandus, puudus tahtmine käsi tõsiselt külge panna. Teiselt poolt ei sallinud ta seda ka mitte, et riigivalitsus meie maal rahvakooli kordaseadmisel algatuse oma kätte võtaks: siis leiti kohe maa põlised õigused rikutud olevat ja algas võitlus nende jaluleseadmise eest, milles rahva huvid tahaplaanile jäid.

Viimast illustreerib väga ilmekalt ühe valgustusaja sisendatud katse saatus, mis 19. aastasaja esimesel aastakümnel valitsuse poolt ette võeti selleks, et maarahva lastele nende "seisusele vastavaid teadmisi" anda. Asi seisis ühenduses Aleksander I antud () uue koolikorraldusega, mille põhjal ka meie maal kõik õppeasutused ülikooli koolikomisjoni alla pidid kuuluma, sellele allusid omakorda kubermangu gümnaasiumi direktorid ja kreiskooli inspektorid kui oma piirkonna kooliülemused. 1804. a. ilmunud koolide põhikorra (ustavi) mõttes oli Tartu ülikooli koolikomisjon kohustatud oma ringkonnas asutama uut tüüpi koole, *kihelkonnakoole*. Selleks valmistas mainitud komisjon suurema plaani, mille järgi pidi näit. Liivimaale 122 parohiaal- ehk kihelkonnakooli tulema. Õppeainete hulgas figureeris "religioon ja moraal", kirjutamine, rehkendus, loodusõpetus ja kodumaatundmine. Usu ja kõlbluse õpetamine pidi õpetaja, muu õpetus köstri ülesanne olema, kes mõlemad kooliõpetajatena iseäralist palka pidid saama. Kus senisest kooliõpetaja sissetulekust ei jätku, seal pidid mõisnikud teatava summa kooli ülalpidamiseks määrama. Ülikooli komisjon kinnitas kooli plaanid, valis õpperaamatud, kinnitas kooliõpetajad, valvas ka koolide majandusliku seisukorra üle. Kooliõpetajate ettevalmistuseks kavatseti 2 seminari riigi kulul.

Kui vähe plaani autorid tõsioludega olid rehkendanud, selgus pea. Konsistoorium, kus hariduse sõbrad kindralsuperintendent *K. G. Sonntag* ja Kanepi praost *Joh. Ph. von Roth istusid*, ei keelanud kavale oma põhimõttelist poolehoidu, soovitas aga kihelkonnakoolidega algust teha seal, kus õpetajalt ja mõisnikelt vastutulekut loota, nõudis köstri vabastamist kooliõpetaja kohustest ja, mis peaasi, koolide alistumist konsistooriumile kõigis küsimustes peale majanduslike, mis ülemkirikueestseisja ameti hooleks pidid jääma. Maapäev aga lükkas (1806) niihästi ülikooli kavatsused, kui ka konsistooriumi ettepanekud kihelkonnakoolide valitsemise kohta tagasi ja soovitas üleskutsega pöörata mõisnike, õpetajate ja talupoegade poole, et nad ühisel nõul vabatahtlikult kihelkonnakoolid käima paneks. Valitsus ei kinnitanud seda maapäeva otsust, sest et ta asja liiga üksikute mõisaomanike äranägemise asjaks jättis, ja nüüd asus aadel tegevuseta äraootavale

seisukohale. Kubermangu valitsuse ettepanekud võimalikult pea konvendid kokku kutsuda nõupidamiseks kihelkonnakoolide asutamise üle, jäeti lihtsalt tähelepanemata.

Foto

Liivimaa kindralsuperintendent dr. Karl Gottlob Sonntag
(Riia toommuuseumis oleva näopildi järgi)

Niisamuti toimetas aadel Eestimaal, kus ka sarnased koolid pidid ellu kutsutama. Nagu Haapsalu ringkonna kreiskooli inspektori aruandest 1807. a. näha, ei saadud ka siin kirikukonvente kokku, et kooli üle läbi rääkida. Vabandati mitmesuguste ettekäänetega, mille tagataustaks aga koolide seadus oli, mis võimu koolide üle valitsuse organite kätte jättis. Eestimaal näib isegi konsistoorium seda streiki toetanud olevat; sest ta andis 1804. aasta lõpul õpetajatele käsu kreiskooli inspektoreid "tugevasti toetada", seletas aga varsti seda eeskirja nõnda, et õpetajad küll tarvilikke teateid inspektoritele peavad andma ja neid uute kihelkonna koolide asjus hea nõuga toetama, kuid iseenesest arusaadavalt "ei tohtivat see toetus õpetajakutse otsestele kohustustele mingil kombel takistuseks saada, vaid peab nende tarvilikul määral subordineeritud olema". Just nagu oleks karta olnud, et õpetajad oma ametikohused unustades endid täiesti uute koolide asutamise rakke paneksid!

Neil põhjustel jäi terve kavatsus paberile. Ja ka muidu ei arvanud aadel talurahva seaduste ootel põhjust olevat koolide eest korralikult hoolt kanda. 1815 kordas Liivimaa maapäev palvet, et 1806. a. otsus kinnitataks, aga valitsus oli järeleandmatu. Sellepärast leiab ülemkonsistoorium veel enne talurahva vabastamist põhjust õpetajatele meelde tuletada (1814), et nad noorsoo õpetamise hooletusse jätmisele vastu peavad astuma. Ka esitab ta samal ajal, kui maapäev vabastamise kavatsusi arutas, kindralkuberner markii *Pauluccile* märgukirja, kus maapäeva pahameeleks talurahva halvenevale vaimsele ja kõlbelisele seisukorrale tähelepanu juhib ja rahvakoolide puudust maapäeva 1806. a. otsuse kinnitamise või igas praostkonnas kiriku järelevaatusel avatava seminari avamisega soovitab kaotada. Selle tagajärjeks oli, et maapäeva soovil talurahva seaduse ettevalmistamise komisjon kooliasjade arutusele ühtegi vaimulikku edustajat ei kutsunud ja kindralsuperintendent Sonntag ainult kirjalikult oma arvamist seniste kooli puuduste üle sai avaldada ja uue korra põhijooned esitada.

Ainult paari erandit võime nimetada, mis 1804. aasta seadusest tõusnud, ega sõltunud maapäeva otsustest ja mõisnike heasoovlikusest. Need on *Kanepi* praosti *Joh. Phil. von Rothi* 1804. a. asutatud *kihelkonnakool*, mis sel ajal Lääne-Euroopas liikumas olevate "töökoolide" (*Arbeitschulen*) põhimõttel oli korraldatud, ja 1811. a. sama *Rothi* poolt ellu kutsutud *vaeste- ja tööstuskool* (*Armen- und Industrieschule*) *tütarlaste* jaoks. Sonntag jagab neile oma kirjutuses "Die Kannapähischen Schulen" (*Albanus, Livl. Schulblätter* 1813) vaimustatud kiitust. Teataval määral kuulub kihelkonnakoolide liiki ka Pärnu õpetaja *Joh. Heinrich Rosenplänteri* 1814 loodud "Eesti koolmeistrite kool", kus peale teiste kooliainete kasvatusteadust, raamatuköitmist ja aiapidamist õpetati.

8. Talurahva vabastamine tõi rahvakooli oludesse esialgu enam põhimõttelisi kui tegelikke muudatusi: Eestimaale andis ta (1816) küll ainult paarisõnalise üldmääruse, et iga mõisavald 1000 mõlemast soost hinge kohta peab kooli üleval pidama. Sellepärast tuli siin varsti (1819) koolide uuendamiseks luua eritoimkond, mis koosnes rüütelkonna ja vaimuliku seisuse edustajaist ja oli õigustatud täiesti iseseisvalt talitama. See nõndanimetatud "Alaline komitee maarahva koolide asutamiseks ja ülespidamiseks" püüdis asja nõnda seada, et koolide majanduskulud ainuüksi talupoegade kanda jääksid. Sellega aga ei olnud riigivalitsus päri, ja nüüd hakkasid kavatsused rändama komisjonist komisjoni, ametiasutusest ametiasutusse, millepärast koolide asutamine kaua viibis.

Võrreldes Eestimaa 1816. a. seadusega sisaldas Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus kooli kohta õige täielikke määrusi. Siin kohustati iga *valda*, mis 500 hinge suur, kooli asutama ja üleval pidama, millega terve koorem vastuvaidlemata talupogade peale oli veeretatud. Seadus nõudis, et *kõik lapsed*, kes 10 aastat vanaks saanud ja mite haiged ei ole või kelle kohta teada ei ole, et nad kodus küllaldast õpetust saavad, *kooli* peavad minema ja nii kaua seal käima, kuni õpetaja neid tarvilikult õppinuks tunnistab. Iga põhjusega äraviidetud koolipäeva eest määrati vanematele või nede asetäitjatele 5 kopikat trahvi. Õppeaeg kestis 10. novembrist 10. märtsini, seega natukene vähem kui 1765 seaduse järgi. Õpetati lugema, laulma ja katekismust. Kooliõpetajale tehti kohuseks koolivaheajal 10. III kuni 10. XI iga 4 nädala tagant kõiki lapsi katsuda, et nad talvekuudel saadud õpetust ei unustaks. Kooli järelvalve jäeti kirikuõpetaja ja talupoegadest kirikuvöörmündrite hooleks, kes katsumiste tulemustest koolikonvendile pidid teatama. Viimane langes koosseisu poolest kirikukonvendiga ühte, kuid oli ometi eraldi asutus, kes pidi tegema tarvilikke korraldusi kooliasjus, valvama koolisunduse täitmise üle, reguleerima trahvirahasid, samuti õpetuskäigu, koolimajade seisukorra ning kooliõpetaja ametitegevuse üle ülemkiriku eestseisja ametile jätkuvalt aru andma. Kooliruumide kohta maksid kindlad määrused: koolimaja peab terve ja avar olema, heade ahjudega, avatavate akendega, kohaste pinkide ja laudadega.

Foto

Kanepi kirik, uus koolimaja, leerimaja ja köstrimaja, kus J. Ph. v. Roth kihelkonnakooli pidas

Vallakooli kõrval nõudis uus seadus kihelkonnakoolide asutamist, mis igale kihelkonnale, kus 2000 meeshinge, kohuseks tehti. Neis peab vähemalt 12 last õppima. Ei saa nii palju vabatahtlikult kokku, siis otsib koolikonvent niipalju usinaid ja viisakaid poisse välja ja laseb neid kihelkonnakoolis kõigi valdade kulul õppida. Selle eest peavad need, kes valla kulul hariduse saanud, vastava palgaga 6 aastat vallas kooliõpetaja või kirjutaja ametit pidama. Õppeaineteks olid peale vallakooli ainete kirjutamine ja rehkendus ning "üldteadmised ebaususe eemaletõrjumiseks, hädaohtude ärahoidmiseks ja kutsetegevuse mõistlikuks toimetamiseks". Kihelkonnakooliõpetaja ja köstri amet ei onud mitte nagu senimaani köstriks koolis ühendatud, vaid võisid ka lahus olla. Õpetaja pidi kooliõpetajale eeskujuks kihelkonnakoolis nädalas 4 tundi andma. Nagu vallakoolid, kuulus ka kihelkonnakool koolikonvendi alla. Koolivalitsuse suhtes oli ainult õppeabinõude ja õppemeetodite määramine konsistooriumi võimkonda arvatud, kõik muud korraldused allusid ülemkiriku eestseisja ametile.

Sellega sai rahvakool *üleüldiseks ja sunduslikuks* ning laienes, vähemalt kihelkonnakooliga võrreldes, ka oma kava poolest üle seniste kitsaste nõuete. Ka tema valitsemine oli mõõduandvas osas ilmaliku võimu kätte antud. Usupuhastuse paleus, kogu rahvale kättesaadav sunduslik kool, võis sellega põhimõtteliselt teoks saada hakata.

Ometi ei saanud teostamisest niipea asja. Talurahva vabastamise täideviimine nõudis palju aastaid. Talupoeg lasti ihuliselt vabaks, kuid jäeti maata ja sunniti mõisale selle eest tegu tegema, mis teda ei lasknud jõukamale järjele tõusta. Ka jäeti ta veel edasi mõisniku eeskostmise ja järelvalve alla nii omavalitsuse kui ka kohtu suhtes. Neil põhjustel ei olnud temast kooli asja edendajat mitte loota. Aadeli aga pidas kooli eest hoolitsemist rahva asjaks, kes vabaks saanud ja "riigikodaniku seisukorrale" seatud ja ei tahtnud otsekohe kätt külge panna. Nii jäi hoolitsejaks, kes asja vastu elavamat huvi tundis, vaimulik seisus, nagu meie seda iseäranis Liivimaal näeme.

Kuid uue seaduse ümber tekkis siin terav võitlus ülemkonsistooriumi ja maapäeva vahel. Kindralsuperintendent Sonntag ja ülemkonsistoorium leidis kiriku osa kooli valitsuses liiga piiratud olevat; ka ei olnud nad sellega rahul, et kooliõpetajate ettealmistuse eest talurahvaseaduses eriliselt hoolt ei olnud kantud. Nad asusid seisukohale, et kool täiesti kiriku sisemiste asjade hulka kuulub ja talurahvaseaduse määrused maksvale kirikukorrale vastu käivad. Asi ulatus märgukirjade ja kaebuste teel kindralkuberneri juurest haridusministrini ja kesirini, kust ta talurahvaseaduse maksmapanemise komisjoni anti. See andis rüütelkonnale õiguse, kuigi tema autasu nõudmine tagasi lükati.

Tähtsam samm, mis Liivimaal kuni 19. a. s. keskpaigani ette võeti ja mis nähtavasti oli ühenduses kooliasjade valitsemise ümberkorraldamisega, oli erilise maakoolide valitsuse loomine maapäeva poolt. See nn. *ülemmaakoolikohus* seisis koos 4 ülemkirikueestseisjast, kindralsuperintendentist, asjatundjast koolinõunikust ja õigusteadlikust sekretärist. Temale allusid *kreiside maakoolikohtud*, mille esimeesteks olid vastavad ülemkiriku eestseisjad, liikmeks aga üks ilmalik ja üks vaimulik koolirevident. See korraldus kinnitati valitsuse patendiga 1840.

Missuguses seisukorras koolid paarkümmend aastat pärast talurahva vabastamist olid, seda näitavad koolide aruanded a. 1834 Liivimaa kohta, kus Eesti piirkonna peale 7 kihelkonnakooli 79-85 õpilasega ja 412 vallakooli 12000-15000 õpilasega tuli. Silmapaistval kombel langesid nendest koolidest enam kui pooled Tartumaa peale (212), kus jälle Torma, Laiuse, Palamuse ja Kodavere kihelkonnas üksi 69 kooli 5664 õpilasega töötas. Veel peeti kooli rikkal Viljandimaalgi pahatihti talutaredes, sutisutubades, saunades. Võrumaal, kus asi muidu parem, asus Rõuge Rogosinski kool mõisakõrtsiga ühe katuse all ja kooliõpetaja ning kõrtsimees olid ühes isikus.

Palju rippus nähtavasti kirikuõpetajaist, kellest suur osa *kodust* lugemise ja katekismuse õpetust kooliskäimisest edukamaks pidasid ja sellepärast laste kooli saatmist ei nõudnud. Tähtsamaks rahvahariduse allikaks oli seega ikka veel koduõpetus ja leerikool, mis 1832. aasta *kirikuseadusega* uue kinnituse said. Selle järgi pidid leerilapsed vähemalt lugeda oskama ja õpetajatel oli laste koduse kasvatus ja õpetuse kontrollleerimise kohustus. Kui palju see vilja kandis, tõendavad arvud leerilaste kohta Eestimaalt, kelle koguarvust 5350 aastail 1835 ja 1836 leeri tulles 485 ehk 9 % lugeda ei osanud. Aasta jooksul kuni teise leerini õppis neist veel suurem osa lugemise kätte, nõnda et ainult umbes 100 järele jäi, kes meelevigade ja muude takistuste pärast lugemist ei omandanud.

See võis kirikut teataval määral juba täiesti rahuldada, kui usulise õpetuse peale välise katekismuse tundmise ja pühakirja lugemise seisukohalt vaadata. Kuid iseseisvama arusaamise ja sügavama usulise mõtlemise kui ka rahva kõlbeliste käsituste ja püüdmiste süvendamise kohalt ei jätkunud sellest haridusest veel kaugeltki mitte. Veel enam tuli seda puudulikuks arvata rahva muude eluliste tarviduste, "ilmaliku korra" alahoidmise ja parandamise pärast, mida aeg käskivalt nõudis.

Talurahvaseadustega (Liivimaal 1849 ja 1860, Eestimaal 1856 ja 1859) kindlustati talupojale iseseisvam majanduslik seisukord, kinnitati ühtlasi uuesti need alused, mis talurahva vabastamine rahvakoolile oli pannud. Et 1848. aastast peale ka kreeka õigeusu kihelkonna- ja abikoolid tekkima hakkasid, mis laiema õppekavaga töötasid ja ka evangeeliumi-luteriusulistele omi uksi avasid, siis tagati senistele rahvakoolidele talurahvaseadustes nende konfessionaalne iseloom ja hakati neid *evangeeliumi-luteriusulisteks* koolideks nimetama. 1840. a. loodud koolivalitsust täiendati Liivimaal alama astmega, kihelkonna koolivalitsusega (1851), kuhu kuulusid peale kirikueestseisja ja koguduse õpetaja veel kihelkonna-kooliõpetaja ja üks talupoegadest kihelkonna koolivanem. Kreiside maakoolikohtutes anti ühele kihelkonnakoolivanemate asemikule hääleõigus. Samalaadsed koolivalitsuse asutused loodi ka Eestimaal (1856) ülemas maakoolikomisjonis ja

kihelkonna-koolikomisjonis. Valgas avati kihelkonnakooliõpetajate seminar I. Zimse juhatusel, Kundas Eestimaal (1854), Kaarmal Saaremaal (1871) ja Tartus (1874) kooliõpetajate seminarid.

1874 laiendati ülema maakoolikohtu õppeplaanide kaudu Liivimaal ja 1875 kooliregulatiiviga Eestimaal rahvakooli õppekava. Kihelkonnakoolides tehti ruumi loodusteadusele, füüsikale, ajaloole, vene ja saksa keelele, vallakoolides maateadusele ja kodumaatundmisele, võimlemisele, käsitööle, vene ja saksa keelele kui vabatahtlikule ainele. Need ained pidid aegamööda võimaluse järgi sisse seatama.

Paari aastakümne jooksul muutus koolielu pilt silmapaistvalt. Aastal 1856 oli Liivimaal juba 102 kihelkonna- ja 521 vallakooli 23239 õpilasega, 1881/1882 aga 126 kihelkonna- ja 959 vallakooli 41184 õpilasega. Kodus said õpetust 1874. a. 55499 last, kordamisõpetust, mis neile sisse seati, kes vallakoolis sunduslikud õpetusaastad ära olnud, 25436. Eestimaal loeti 1880 a. 532 valla- ja mõisakooli, seega iga 572 elaniku kohta üks. Aasta-aastalt asi täienes.

Kui siis kaheksakümnendate aastate lõpul venestamine algas ja 1887. a. evangeeliumi-luteriusulised koolid haridusministeeriumi alla viidi ja vene keel eesti rahvakoolis järjest suuremas ulatuses õpetamisel maksma pandi; kui nn. ministeeriumikoolides uus koolitüüp loodi, kuhu tema otsese alluvuse tõttu venemeelsetele rahvakooliinspektoritele ja tema usutunnistusvahelise iseloomu pärast takistamata umbvenelasi õppejõududeks võis määrata – siis oli evangeeliumi-luteriusuline valla- ja kihelkonnakool kahtlemata üheks kantsiks meie rahva iseolemisele. Oma kindla konfessionaalse iseloomu poolest võimaldas ta maalaste kasvatust hoida eesti kannust pärinevate ja eesti meelega meeste käes, aidates oma usuõpetuse ja emakeelega paralüseerida kreeka õigeusu kiriku mõju ja selle kaudu rahva üdise tungivat vene vaimu.

Kui hiljem iseseisev Eesti riik rahvakooli usutunnistusliku värvi kaotas ja kirik tema valitsemisest täiesti eemale jäi, siis võidi uutes vabades oludes rahvakooli senisest ühendusest kirikuga kergesti loobuda. Evangeeliumi-luteriusuline rahvakool oli oma suure ajaloolise ülesande täitnud: ühes evangeeliumi-luteriusu kirikuga oli ta istutanud meie rahvasse tõsise kultuurivaimu, teinud meist kirjaoskaja rahva, kes omariiklusele tuginedes loob omapärast kultuuri ja tungib igaveste väärtuste poole selgitatud usupuhastuse vaimus.

Foto

Vastseliina kihelkonnakoolimaja,
ehitatud 1863. a. (õp. Aunwert'i ülesvõte 1924).